

ZEMAŞERÎ NİN *ATVÂKU'Z-ZEHEB* , *el-KELİMU'N-NEVÂBİĞ* VE *MAKÂMÂT* İNDA İNSANIN KİŞİLİĞİNİ YOK EDEN ÖZELLİKLERİN ANALİTİK KRİTİĞİ*

HACI ÇİÇEK

YRD. DOÇ. DR., ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ, ARAPÇA ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ
hcicek02@hotmail.com

Öz

Zemaşerî'nin, İslâm ilimleri ile Arap dili ve belagati konusundaki yetkinliği, bütün ilim erbabınca kabul edilmiştir. O, toplumun dertleriyle ilgilenmeyen, sadece ilimle uğraşan ve toplumdan soyut münzevi hayat yaşayan biri değildir. Onun yazdığı "*Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*", "*el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*" ve "*Makâmât*" adlı eserleri, onun, toplumun merkezinde bulunduğu dair en büyük kanıttır. Zemaşerî, adı geçen eserlerinde birey ve toplumu inşa veya imha eden kalıcı özelliklere değinmiştir. Her üç eser, içerik olarak birbirine yakın, hatta birbirini tamamlayıcı formattadır. O, eserlerinde kimi zaman bireye, kimi zaman topluma kimi zaman ise idare erkine sahip otoritelere seslenmiştir. Zemaşerî, birey ve toplumu sihir, fal, şan şöhretten sakındırma; âlim kimseyi ilmiyle amel etme; idareciyi de adam kayırma, zulüm, rüşvet, zimmet, irtikâp ve yüz kızartıcı suçlar hakkında uyarmıştır. Bu konuda gelecek tepkilerden ürkmemiş; çok sevecen ve babacan bir tavırla meramını açıkça ifade etmiştir. Onu, çok yönlü bir âlim olarak değerlendirmenin yanı sıra bir davetçi, bir kılavuz ve bir rehber olarak da görmek mümkündür. Biz, bu çalışmada onun konu edindiği birey ve toplumu imhaya götüren özellikleri ele alacak, onların analiz ve kritiğini yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Zemaşerî, Atvâku'z-Zeheb, Makâmât, Birey, Toplum.

* Bu çalışmada Zemaşerî'nin *Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, Matba'atu Nahbeti'l-Ahbâr, Kâhire, H/1304; *Makâmâtü'z-Zemaşerî*, thk. Heyet, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004 ve *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, Matba'atu Vâdi'n-Nîl, Kâhire, H/1286 eserleri esas alınmıştır.

THE ANALYTICAL CRITICISM OF THE FEATURES OF EVAPORATING
HUMAN PERSONALITY IN THE ZAMAKHSHARI S BOOKS
ATVAQU'Z-ZAHAB , al-KELIMU'N-NAVABIG AND MAQAMAT

Abstract

The competence of Zamakhshari in Arabic language and rhetoric has been approved by all scholars. He isn't such a ascetic person who doesn't interested in the problems of people or living far from the society. His books *Atvâku'z-Zahab fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab*, "*el-Kelîmu'n-Nevabîğ*" and "*Makâmât*" are the strong evidences showing that he is at the center of society. In the vorks ve referred, he mentions the permanent factors that construct and destruct the society. All three vorks are close to each other in content, even they are complementary of each other. He sometimes makes call to individual, society and other times to administrators in pover. Zamakhshari tried to refrain society and individual from magic, fortunetelling and fame, the scholar must act in accordance with his/her knowledge; he also varned rulers against cruelty, bribery, embezzlement, extortion and infamous crimes. He didn't scare of reactions and he expressed his intention vith a loving and easygoing manner. Besides being a polymath, ve can call him a orator and guide. We, in this vork, will try to deal vith the traits that bring society and individual to total destruction and we will also analyze and make a criticism of them.

Key Vords: Zamakhshari, Atvaku'z-Zahab, Makamat, Individual, Society.

Giriş

Allah'tan korkma; ilim, adalet, kanaat, iffet, hayâ ve tefekkür sahi-
bi olma; fakirlik ve zenginlikte itidal üzere olmak vb. insanı ve toplu-
lumu inşâ/ihyâ eden erdemler olduğu gibi; insanı ve toplumu imha/helâk
eden cehalet, cimrilik, zulüm, sihir, falcılık, şan şöret, adam kayırma, rüş-
vet, zimmet, irtikâp, yüz kızartıcı vb. olumsuz nitelikler de mevcuttur. Adı
geçen olumlu özellikler, kaynaklarımızda "*Münciyât*"; olumsuz olanlar ise
"*Mûbikât*" ve "*Muhlikât*" diye tavsif edilmiştir.¹

Adı geçen olumsuz özellikler, genelde bütün insanlığın; özelde ise Allah'a
ve Resulü'ne iman etmiş kimselerin, sakınması gereken davranışlar cümle-
sindendir. Ahlak ile doğrudan ilişkili olan bu değer yargıları, onlardan sa-
kının kimseyi toplum nezdinde yücelten; sakınmayanı da küçülten unsur-
lardır. Söz konusu bu etmenler, kadın-erkek, genç-ihtiyar, amir-memur,
öğretmen-öğrenci, zengin-fakir, velhâsıl toplumun bütün katmanlarını il-
gilendirmektedir. Örneğin, memuruna emrettiğini uygulamayan bir ami-

¹ Bkz. Buhârî, *Vesâyâ* 23; Muslim, *İmân* 36; Ebu Davud, *el-Emr ve'n-Nehy* 17; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *Musned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medinetu'l-Munevvere, 1988, XIII/114, 486; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Târik b. İvazullâh-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hasenî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, ts., V/328, VI/47; Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Musa Beyhakî, *Şu'abu'l-İman*, thk. Abdulali Abdulhamid, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 2003, II/203, IX/396; Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmîd-Dîn, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrût, ts. I/2, 3, 39, 75, 336; II/3, III/3, 37, 46, 48, 162, 201, 220, 231, 411; IV/16, 42, 60, 80, 138, 142, 215, 220, 230, 243, 293, 428-433, 500-501.*

rin, öğrencisine söylediğiyle çelişen bir eğitimcinin, gençlere rol-model olmayan bir ihtiyarın, belirleyicilik yüzdesi ne kadar olabilir ki!

İnsanın kişiliğiyle doğrudan ilişkisi olan bu özellikler, allâme Cârullâh Zemahşerî (ö.538/1144) tarafından farklı eserlerinde ele alınmış, hakkında bazı yorumlar yapılmıştır. Biz, sosyal ve kültürel anlamda son derece duyarlı olan Zemahşerî'nin, söz konusu eserlerinde yaptığı dağınık yorumları derleyip tasnife tabi tuttuk ve bilimsel bir çalışmaya konu edindik.

1. İnsanın Kişiliğini İmha/Helak Eden Özellikler

Malum olduğu üzere İslâm, insanı sıfır noktada masum ve günahsız olarak görmüş ve her insanın fitrat üzere doğduğuna hükmetmiştir.² İnsanın kişiliğini imha/helak eden özelliklerden kaçınan kimse, bir bakıma kendi fitrî yapısına bağlı kalması yönünde çabalıyor demektir.

1.1. Dünyaya Dalıp Ahireti unutmak

Zemahşerî'nin, adı geçen eserlerinde belki de en çok üzerinde durduğu konu, insanın ahreti unutup dünyaya odaklanmasıdır. Zemahşerî'nin, bu konuya ağırlık vermesi boşuna değildir. Zira Kur'an, dünya hayatını bir oyun ve eğlence olarak nitelemiş,³ onun geçici⁴; ahretin ise daha kalıcı⁵ ve hayırlı⁶ bir yurt olduğunu vurgulamıştır.

Zemahşerî, *Atvâk*'ın 3. Makalesinde okuruna ikinci tekil şahıs kipinde hitap ederek "Ömrün, bir kasırga misali geçip gittiğini, insanın ise asırlarca yaşayacakmış gibi" bir hayal peşinde olduğunu seslendirmiştir.⁷

Makâmât'ta ise neredeyse yukarıdaki ibarenin aynısını zikretmiştir: يَا أَبَا عَاصِمٍ! الْقَاسِمُ الْعُمُرُ قَصِيرٌ. وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ. فَمَا هَذَا التَّفْصِيرُ. *Allâhâdır. Öyleyse bu ihmalkârlık niye?*"⁸ diye bir uyarıda bulunmuştur.

Zemahşerî, "Ömrün ancak bir günün aydınlığı ile gecenin karanlığı kadar olduğunu, dolayısıyla bu kısaca zamanı Allah'ın hoşuna giden ameller ile geçirmesini, zamanını bilinçsizce tüketmemesini" tavsiye etmiştir.⁹

² Buhârî, *Tefsir (Rûm)*, 2.

³ 6/Enâm, 32.

⁴ 40/Mu'min, 39.

⁵ 87/Alâ, 17.

⁶ 93/Duhâ, 4.

⁷ Zemahşerî, *Atvâku 'z-Zeheb*, s. 4.

⁸ Zemahşerî, *Makâmât*, s. 21.

⁹ Zemahşerî, *Atvâku 'z-Zeheb*, s. 4. Aslında Zemahşerî, bu makale ile "كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ، أَوْ عَابِرٌ" "Dünyada bir garip ya da bir yolcu gibi ol" hadisine telmihte bulunmuştur. Bkz. Buhârî, *Rikâk*

Müellif, muhatabına, ihmalkârlığı bırakmasını, hayatın gayesini ciddiye almasını; olayın, sanılandan daha önemli olduğunu haber vermekte ve herkesin behemehâl öleceğini *وَحَيٍّ لَا مَحَالَ لَهُ مَيِّتٌ*; ölenlerin bir daha dirileceğini *وَوَيْتٌ مِّنْشُورٌ*, mahlûkatın mahşer yerinde toplanacağını *مِيزَانٍ/تَـرَازِينِ* kurulacağını ve *وَعَمَلٌ مَّحْسُوبٌ* artı-eksi işlenen bütün amellerin hesabının görüleceğini eklemektedir.¹⁰ Dünyaya esir düşenlerin, bu esaret zincirini ne zaman kıracaklarını, hayat köprüsünden geçerken, dünyaya ait hiçbir şeyin artık fayda vermeyeceğini;¹¹ dünyaya dalıp ahretini ihmal edenlerin, yarın hesap gününde sızlanacaklarını ve âhu vâh edeceklerini;¹² *Selmâ* ve *Su'ad'a*¹³ tutkun ve âşık kimselerin, dünya ve ahreti ihmal etmemelerini, dünya hayatında güzel bir yaşam, ahrette de kendisini kurtaracak bir yol edinmelerini; dünya hayatının aldatıcı, insanların ise bidatçı olduklarını¹⁴ vurgulamaktadır.

*Nevâbiğ'*de ise bu ibareye benzer şu ifadeleri vurgulamıştır: *يَا طَالِبَ الْمَالِ طَالَ بِكَ الرِّضَاعُ فَمَتَى الْفَطَامُ أَحَدَرُ لَا يُبْنِدَنَّكَ فِي الْحُطَمَةِ هَذَا الْحُطَامُ* “*Ey mal talebinde bulunan, süt emişin uzun sürdü, daha ne zaman süttten kesileceksin. Dikkat et ki dünyanın geçici hevesleri, seni cehenneme götürmeye vesile olmasın!*”¹⁵ *أَرْضَى* “*İnsanların en zarar edeni, dinini para pul (dinar) ile satandır.*”¹⁶

Zemahşerî, daha sonra “Mezarların, ataları, anne ve babaları çürüttüğünü; aynı kaçınılmaz sonun çocuklarının da başına geleceğini; ömrün kısa, arzu ve isteklerin hadsiz, amellerin pek yetersiz olduğu halde, ahrete duyarsız kalmanın çirkinliğini; dünyanın sayısız bela ve musibetinin, insanların da o oranda şikâyetlerinin olduğunu;¹⁷ dünyanın, insanlara karşı çok gaddar, onun acımasızlığından kaçmanın ise daha sağlıklı ve akılcı olacağını” bildirmektedir.¹⁸

Zemahşerî, -sanki dünya hayatının sonuna mümasil olarak- makalelerinin sonuna doğru, *وَحَارَ الدَّلِيلُ، وَطَالَ الْمَرَادُ، وَجَفَّ الرُّادُ، خَفَّ الرُّادُ، وَجَفَّ الْمَرَادُ، وَطَالَ السَّبِيلُ، وَحَارَ الدَّلِيلُ* “*Azığım/kumanyanın azaldığını, kap kacakta suyun bittiğini, (cennete giden) yolun bir hayli irak olduğunu, kılavuz rehberin/aklın, yolunu şaşırdığını*” belirttiikten sonra

²; Tirmizî, *Zuhd* 25.

¹⁰ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 8.

¹¹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 15.

¹² Zemahşerî, *Atvâk*, s. 27.

¹³ Arap edebiyatında geçen iki bayan ismidir. Bkz. en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 372.

¹⁴ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 25, 29.

¹⁵ Bkz. Zemahşerî, *Nevâbiğ*, s. 71.

¹⁶ Bkz. Zemahşerî, *Nevâbiğ*, s. 11.

¹⁷ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 33.

¹⁸ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 34.

“Artık insanın, tabuta konulmaktan, kum ve taşların altına gömülmekten başka çaresinin kalmadığını”¹⁹ söylemektedir.

Zemahşerî, *Makamât*'ında dünya hayatına tamamen dalıp ahreti ihmal edenlere aşağıdaki veciz nasihati yapmaktadır:

يا أبا القاسم إنَّ الذي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ رَكَّبَ فِيكَ عَقْلَكَ وَهَوَاكَ وَهُمَا فِي سُبُلِ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ دَلِيلَاكَ. وَفِي مَرَاكِحِ الرُّشْدِ وَالْغَيِّ نَزِيلَاكَ

“Ya Ebû'l-Kâsım! Allah, seni yaratıp seni düzgün ve dengeli kıldı. Sana akıl ve heva gibi iki özellik verdi. Onlar, hayır ile şer; doğrulukla eğrilik konusunda senin kılavuzlarıdır.”²⁰

1. 2. Sihir ve Fala İlgili Duyuma

Zemahşerî'nin değindiği konulardan bir diğeri de tarihte birçok toplumun gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde ilgi gösterdiği; hatta kimi toplumlarda bir özel sektör haline geldiği sihir ve falcılıktır.

Sihir; aldatma anlamında olup batıl ve fasit bir şeyi hakmış gibi göstermek²¹ ve insanın aklını çelmektir.²² Aslında gerçek anlamda sihrin hakikati yoktur; o sadece bir tahayyülden ibarettir.²³

İnsanı helake götüren ve onun ahret hayatını bitiren yedi faktörden biri de sihirdir/büyüdür.²⁴ İslam'ın şiddetle yasakladığı bu olumsuz davranış, insanlık tarihinde hep olagelmıştır. Sihir ve sihirbazlık, genellikle gözbağcılık, hile, el çabukluğu, psikolojik aldatma, kandırma ve gerçekleri manipüle etme şeklinde tezahür etmiştir. Her şeye rağmen, sihirbazın aktivitesinde başarıya ulaşması, başka bir deyişle iflah olması mümkün değildir.²⁵

Sihirbazlık mesleği, kurumsal bağlamda M.Ö. Mezopotamya'da yaşayan Keldanîler'e kadar uzanmaktadır. Babil'de hayat süren bu halk, astrolojiye oldukça ilgi duymuş; güneş, ay ve yıldızların hareketleri hakkında birçok

¹⁹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 35.

²⁰ Zemahşerî, *Makâmât*, s. 194.

²¹ Bkz. Ebû'l-Huseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Ciyil, Beyrût, 1991, III/138; Muhammed Murtazâ ez-Zebidi, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru'l-Hidâye, Kâhire, ts. XI/516.

²² Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûnu Sûd, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I/441;I/441; Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300, IV/349; Eyyûb b. Musa el-Huseynî Ebu'l-Bekâ, *el-Kulliyât Mu'cemun fi'l-Mustlahâti ve'l-Furûk el-Arabîyye*, thk. Adnân Derviş-Muhammed el-Mısri, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, ts. s. 279.

²³ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezarâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaûti, Dâru İbn Kesir, Dimaşk-Beyrût, 1986, IV/459.

²⁴ Buhârî, *Vesâyâ* 23; Muslim, *İmân* 36.

²⁵ 20/Taha, 69.

tezler ileri sürmüş; yıldızlarda efsunkâr ve gizemli bir derinlik olduğunu iddia ederek, o objelere tapar olmuşlardır. Keldanîler hayır-şer, savaş-barış, doğum-ölüm gibi olayları bile yıldız ve burçlara bağlamıştır.²⁶ Kur'an, o insanları "Sabiîn" diye nitelemektedir.²⁷

Sihre ilgi gösterenler, sadece Keldanîler değildi. Onların yanı sıra Mısır²⁸, Suriye, İran, Hindistan vb. yerlerde yaşayanların kahir ekseriyeti de bu inanca sahipti.²⁹ Kur'an, Hz. Süleyman döneminde de sihrin alabildiğine yaygın olduğuna işaret etmektedir.³⁰

Mısır'da da sihir ve sihirbazlık sektörel bağlamda mevcuttu.³¹

Mekke'deki müşriklerin, Kur'an'a sihir kitabı³²; Hz. Peygamber'e de sihirbaz³³ ve cinlenmiş (mecnun) dediklerini biliyoruz.³⁴ Onların bu manipülasyonları, Mekke ve civarında sihrin önemli bir işleve/fonksiyona sahip olduğunu göstermektedir. Mekke ile Yemen arasında ikamet eden Necrânîlar da oldukça sihre ilgi gösterirlerdi ve aralarında meşhur sihirbazlar vardı.³⁵

Zemahşerî, sihir konusunda *اِحْدَرُ مِنَ الْخُسُوفِ وَالْكَسُوفِ* "Husuf ve küsuftan (güneş ve ay tutulması hakkındaki kuruntulardan) sakın!"³⁶ demiş, peşinden şu ifadeleri vurgulamıştır: *وَلَا تَسْتَمِعْ لِقَوْلِ الْفَيْلَسُوفِ لِأَنَّهُ لَا يَأْلُو أَنْ يَتَحَمَّقَ وَأَنْ يَغْلُو وَيَتَعَمَّقَ*. "Maddeci/dehrî filozofun dediklerine iltifat etme! O, ahmaklığından battıkça, batmaktan da geri durmaz." *إِنَّ اشْتِهَارَهُ بِقَوْلِهِ الْفَجَّ طَوَّحَ بِهِ وَرَاءَ كُلِّ فَجٍّ مُبِخَتْ مُرْجَمٌ يَدْعِي*. "Onun meşhurluğu, her temelsiz sözden sonra yine saçma sapan konuşmasıdır. Her kim, sağlam bir delili ol-

²⁶ Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîhu*, Mektebetu's-Sakâfe ed-Dîniyye, Port Saîd, Mısır, ts. III/14.

²⁷ 2/Bakara, 62.

²⁸ Tarihler, Hz. Musa döneminde on binlerce sihirbazın varlığından söz etmektedirler. Bkz. Ebu'l-Mehâsin CemâlüddinYûsuf b. Abdullâh el-Atabekî İbnTağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Kâhire, ts. I/42. Eski Mısırlılar, hastalandıklarında tedavi amacıyla sihirbazlara giderlerdi; çünkü onlarda gizli ve tılsımlı bir gücün olduğuna inanırlardı. Bkz. Muhammed Ebû'l-Mehâsin Uşfûr, *Me'âlimu Hadurâti's-Şarki'l-Ednâ el-Kadîm*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, byy. 1987.

²⁹ Bkz. Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996, I/49.

³⁰ 2/Bakara, 102.

³¹ Bkz. 7/Âraf, 106- 125.

³² 6/En'âm, 7; 10/Yûnus, 76.

³³ 10/Yunus, 2; 38/Sad, 4.

³⁴ 15/Hicr, 6; 37/Saffât, 36.

³⁵ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed el-Cezeri İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987, I/390; Ebû'l Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Amman, ts. II/155.

³⁶ Hz. Peygamber, oğlu İbrâhîm vefat ettiği zaman doğal olarak üzülmüştü. Çocuğun öldüğü günde güneş tutulması gerçekleşince bazı insanlar, güneşin, İbrâhîm'in vefatı nedeniyle tutulduğunu iddia ettiler. Bu yanlış algı üzerine Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz güneş ve ay, Allah'ın ayetlerinden iki ayaettir. Herhangi bir kimsenin ölümü veya dünyaya gelmesi yüzünden tutulmazlar. Siz, onların tutulduğunu gördüğünüzde, tutulma sona erinceye kadar namaz kılınız ve dua ediniz." Bkz. Buhârî, *Kusûf*, 1, 8, 13, 15, 17; Muslim, *Kusûf*, 10.

madan fal ve şans gibi şeyler hakkında konuşur; hâlâ kusursuz olduğunu iddia ederse bilsin ki o, Allah'ın kulları yanında yalancının ta kendisidir.” *يَزْعُمُ أَنَّهُ* *الْكَيْسُ الذَّكِيُّ وَ أَعْقَلُ مِنْهُ التَّيْسُ الذَّكِيُّ*. “O, akıllı ve zeki olduğunu sanır ama boğazlanmış teke bile ondan daha akıllıdır.” Zemahşerî, bu şekilde davrananlar hakkında makalesinin sonunda şu cümleleri sarf etmiştir:

*“Küfür cephesi ona ‘hoş geldin kardeşim’; şeytan ise ‘Çocuğum, işte muradına erdin’ diye seslenir.”*³⁷

3. Rüşvet ve Rüşvet Yiyen Kimsenin Konumu

Gerek bireyi gerekse toplumu içten içe kemiren olumsuzluklardan biri de rüşvettir. Zira rüşvet, hak edilmeyeni haksız yollarla elde etmektir. Bu olumsuz davranış, neredeyse her dönemde ve her coğrafyada toplumun bütün katmanları arasında kin ve adavetin yerleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle İslâm, ona karşı savaş açmıştır. Hz. Peygamber, Allah'ın, hem rüşvet alana hem verene lanet ettiğini ve onların ateşte olacaklarını bildirmiştir.³⁸

Zemahşerî “Hükümlere müdahale etme noktasında hâkime verilen rüşvetin tesiri, içilen içkinin tesirinden daha çok etkilidir. Rüşvet yiyenler, sanki rüşvetin haram kılındığını duymamış gibi davranıyor; haramın da Allah'ın gazabına neden olduğunu sanki bilmiyorlar” demiştir. Zemahşerî, rüşvetle hüküm veren hâkimin durumunu izah ettikten sonra *وَهُوَ يُسَمَّى الْقَاضِي، وَهُوَ السُّمُّ الْقَاضِي* “Rüşvetle iş gören hâkim, toplum için zehirden daha tehlikelidir”³⁹ yargısında bulunmuştur.

Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*'de ise şöyle der: *إِنَّ الْبَرَّاطِيلَ تَنْصُرُ الْأَبَاطِيلَ* “Rüşvetler, haksız işlere yol açar” yani batıl ve haksız bir şeyi hakmış ya da hakkı, haksız gibi gösterir.⁴⁰

1. 4. İffetsizlik ve Yüzsüzlüğe Dair

Zemahşerî, namus hamiyetine sahip olmayanlar için müstakil bir makale ayırmıştır. O, bu konuya ilişkin bizimle şu görüşleri paylaşmıştır:

*“Sana alçak bedbaht, malını koruyan, ırzını korumayan adamın kim olduğunu söyleyeyim mi? Serveti yerinde durdukça namusunun, doyduğu sürece muhafaza etmesi gereken şeylerin paramparça olmasına aldırmayan kimsedir.”*⁴¹

³⁷ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 11.

³⁸ Bkz. Tirmizî, *Akdiyye* 4, *Ahkâm* 9; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, thk. Şu'ayb el-Arnaütî- Adil Murşid, Muessesetü'r-Risâle, 2001, XI/87, 392, 392, 425.

³⁹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 17.

⁴⁰ Bkz. Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-Kelim*, s. 44.

⁴¹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 6.

Zemahşerî, başka bir makalede de hayâsızlık ve yüzüzlükten söz etmiştir: “يُؤَسِّدُ ذُو الْوَقَاخَةِ وَجُوهَ الرَّقَاحَةِ. يُفِيءُ عَلَى صَاحِبِهِ الْأَنْفَالِ. وَيَفْتَحُ الْأَقْفَالَ.” “Yüzüzlük ve hayâsızlık, mal kazanma yollarından biridir. Sahibine bol mal kazandırır, kapalı kapıları açar. Aslında onurlu bir şekilde kazanılan az bir mal, hayâsız yollardan elde edilen hazinevarî maldan kat kat hayırlıdır.”⁴²

1. 5. Zulüm ve Zalim İdarecinin Durumu

Zulüm sözcüğü *z-l-m* fiil kökünden türemiş bir isim kelimedir. Ondan türemiş olan *ظُلْمَةٌ/zulmet* kelimesi ise aydınlığın olmamasıdır; çoğulu *ظُلُمَاتٌ/zulumât*'ır.⁴³

Araplar, gecenin karanlığına *ظِلْمَةُ اللَّيْلِ* derler.⁴⁴ Zulüm ile karanlık arasında anlambilim açısından bir ilişki vardır. Zulmeden kimse, yaptığı ile aslında bir karanlık alan oluşturmaktadır. Fıtratın özünde aydınlık; fıtratın kabul görmediği davranışın sonucunda da bir bakıma karanlık meydana oluşmaktadır. Zaten zulmetin zıddı nurdur. Allah; inanmayanların yaptıklarını, denizin derinliğini, isyan ve tuğyanın sahasını *zulumât*⁴⁵ olarak nitelemiştir.

Zemahşerî, bir makalesinde kendi tebasına/vatandaşına zulmeden zalim ve gaddar idareciler hakkında *الظُّلْمُ الْحَوَالِكِ. خَابِطٌ فِي الْهَوَالِكِ. هَالِكٌ فِي الْهَوَالِكِ. “İnsanlara zulmeden idareciler, kendini tehlikelere atmıştır”*⁴⁶ demektedir.

Başka bir makalesinde bu konuda *“Sana bedbaht olan memlekette söz edeyim mi?”* diye sorduktan sonra, sorusunu *ذَلِكَ بَلَدُ الْوَالِيِ* “Orası, idarecisi zalim olan memlekettir” şeklinde cevaplamıştır. Müellif, daha sonra zulmü, cevru cefanın durumunu ve beldeye getireceği olumsuzlukları sıralayarak şöyle izaha çalışmıştır:

“Zulüm, atların toynaklarından daha ezicidir.” *الْعَشْمُ أَدْوَسُ مِنْ حَوَافِرِ الْحَيْوَلِ*

“Sellerden daha yıkıcıdır.” *وَأَحْطَمُ مِنْ جَوَاحِفِ السُّيُولِ*

“Kasırgalardan daha kasıp kavurucudur.” *وَأَعْفَى مِنَ الرِّيحِ الْبَوَاحِ*

“Kıtlık yıllarından daha zarar vericidir.” *وَأَضْرُّ مِنَ السِّنِينِ الْجَوَاحِ*

“Duaların, Allah'a ulaşmasını engelleyicidir.” *يَحْجُبُ أَنْ تَصْعَدَ كَلِمَاتُ الدُّعَاءِ*

“Gökten yağmur ve bereketin yağmasına manidir.” *وَأَنْ تَهْبِطَ بَرَكَاتُ السَّمَاءِ*

⁴² Zemahşerî, *Atvâk*, s. 9.

⁴³ Bkz. İbn Fâris, *Mekâyis*, III/214; Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Esrârü'l-Arabiyye*, Dâru'l-Erkâm, Kâhire, 1999, s. 249; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, I/74; İbn Manzûr, *Lisân*, I/569; Râğîb İsfahânî, *el-Mufredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, H/1412, s. 537.

⁴⁴ el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luga*, I/247.

⁴⁵ 2/Bakara, 257; 24/Nur, 40.

⁴⁶ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 13. Bir Arap atasözünde “*Adamı tanımak istersen eline iktidar ver*” denilmiştir. Bkz. Ahmet Ağırbaşı, *2000 Yılında 2000 Güzel Söz*, İttifak Kültür Serisi, Konya, 2000, s.314.

Zemahşerî, söz konusu ettiği makalesinin sonunda ise zulmün hükümferma olduğu yere yerleşmek isteyenlere şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“*Sen, yörenin efendisinden daha üstün olsan da*”
 وَإِنْ كُنْتَ أَعَزَّ مِنْ بَيْضَةِ الْبَلَدِ
 وَأَحْظَى أَهْلَهُ بِالْمَالِ الْمُثْمِرِ وَالْوَلَدِ
 “*Orada mal mülk, çoluk çocuk sahibi olma şansına sahip olsan da...*”

“*Eninde sonunda o memlekette kargaların öteceğini; oraya bela ve musibetlerin yağacağını hiçbir zaman unutma!*”⁴⁷

1. 6. Dünyaperest Âlime Dair

İnsanın kişiliğini erozyona uğratan ve muhatabı karşısında heybetini yok eden davranışlardan biri de dedikleriyle çelişmesidir. Mesela Kur’an, yapmayacağımız şeyleri, başkasına söylemememizi⁴⁸ emretmiştir. Zira bu konum, bir davetçiden tutun da bir eğitimci ya da başka bir iş kolunda çalışan kimsenin inandırıcılığını yok eden bir faktördür.

Zemahşerî, ilmiyle amel etmeyen, ilmini dünyalıklara satan⁴⁹ ve kişisel çıkarlarının zebunu olan ilim sahiplerini eleştirmiştir. O, bazı makalelerinde İslam’a hizmet eden *ilim sahiplerini hilim dağlarına, kalplerini de madden cevherine* benzetmiş;⁵⁰ kimisinin adını (Ali b. İsa b. Vahhâs) anarak yaptıklarını sıralamıştır.⁵¹ Kimi yerde ise ilmiyle amel edenin ilmini, bina yapan ustanın çekülüne; amelini/aktivitesini de kuyudan su çekenin ipine benzetmiş;⁵² daha sonra da onları “*Din ilimlerini öğrenmiş ve amellerini halis niyetle süsleyen kimseye ne mutlu!*” ifadesiyle övmüştür.⁵³

Zemahşerî, maneviyatı zayıf bazı ilim erbabının/ulemânın, kötü ahlak sahibi umerâya/idarecilere yaranmak ve yakınlaşmak adına ilim tahsil etmelerini, dozu yüksek bir üslupla eleştirmektedir: “*Onlar, herhangi bir güç*

⁴⁷ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 14.

⁴⁸ 61/Saf, 2.

⁴⁹ Bkz. 2/Bakara, 41, 79, 174; 3/Âli İmrân, 187, 199; 5/Mâide, 44; 9/Tevbe, 9.

⁵⁰ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 18.

⁵¹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 21.

⁵² Zemahşerî, *Atvâk*, s. 30.

⁵³ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 32. Zemahşerî’nin, ilmiyle amel etmeyen kimseleri yerden yere vurması, Kur’an’dan mühlemeldir. Kur’an, kitabı okudukları halde, insanlara iyiliği emredip, kendilerini unutanları uyarmaktadır. (2/Bakara, 44). Kur’an, hiçbir kesime kullanmadığı sert üslubunu, ilmiyle amel etmeyenlere kullanmıştır, dersek, mübalağa yapmış olmayız. Örneğin, kendisine ilim verilip de dünyaya sapanan, heva ve hevesinin peşine düşen kimseyi, üstüne varılsa da, varılmasa da dilini çıkarıp/sarkıtıp soluyan köpeğin durumuna benzetmiştir. (7/A’raf, 176). Kur’an, ayrıca din adamlarından birçoğunun, insanların mallarını haksız yollardan yediklerini; dini, tevil ve tahrif ederek insanları Allah’ın yolundan saptırdıklarını haber vermektedir. Dahası onların, altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamadıklarını, bunun neticesinde de onlara elem verici bir azabı müjdelemiştir. (9/Tevbe, 34). Başka bir yerde ise Kitab ile sorumlu tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumuna benzetilmiştir. (62/Cuma, 5).

ve enerji harcamadan, yalnızca fetvalarıyla para pul kazanmaya çalışır; yetimi, fakir fukara ve garip gurabayı sömürmekten çekinmezler. Onların pençesine düşeni kim kurtarabilir ki! Onların geniş elbiseleri içinde zehirli yılanlar vardır. Kalemleri fal okları gibidir. Ancak parayla fetva verirler. Fetva verdiklerinde kıran kırana pazarlık yapar; pazarlıktan da ödün vermezler. Onların fetvalarıyla ancak cahiller amel eder.”⁵⁴

Zemahşerî, bütün konuşmaları kuru gürültüden öteye geçmeyen kimselere imrenilmemesini tavsiye etmektedir. Zemahşerî, ahrette insanı kurtaracak malzemenin, tumturaklı sözler değil; sadece iyi niyet ve güzel amellerin olacağını bildirmektedir. Bu konuda tarihte aptallığıyla nâmdâr Bâkil⁵⁵ ile zekâsı, fesahat ve belagatiyle meşhur Sahbân b. Vâilî’yi⁵⁶ örnek vermektedir. Orada şöyle der:

“Bir bakarsın, saflığından Bâkil kurtulur da, fesahatiyle meşhur Sahbân, yüzü koyun cehennemini boylayabilir!”⁵⁷

Zemahşerî, daha sonra ona buna dalkavukluk yapan ilim sahiplerini, kendilerine köpeklerin musallat olduğu çakal ve tilkilerin üzerlerine bevlettiği;⁵⁸

⁵⁴ Zemahşerî, burada “Şüphesiz ki Allah, ilmi, insanlardan çekip alıvermez. Fakat ilmi, âlimleri almakla kaldırmaz. Nihayet hiçbir âlim bırakmadığı vakit, insanlar bir takım kara cahilleri baş ediniz, onlara soru sorarlar. Onlar da, ilimsiz oldukları halde fetvâ verirler. Bu suretle hem kendileri sapar, başkalarını saptırırlar” hadisine işaret etmiştir. Bkz. Buhârî, İlim 31; Muslim, İlim 13.

⁵⁵ Arap edebiyatında “Bâkilden daha aptal” sözü bir darbimesel haline gelmiştir. Bâkil, bir görüşe göre İyâd, başka bir görüşe göre ise Rabîa kabilesine mensuptur. Onun akli hafifliğine dair şu olay, birçok kaynak tarafından kayıt altına alınmıştır: Bâkil, günün birinde pazardan on bir dirheme bir keçi almış, kucağında eve götürüyormuş; yolda “keçiyi kaçır aldın?” diye sorduklarında Bâkil “on bir dirheme” demeyi bir türlü ifade edemediğinden avuçlarını açmış, parmaklarını aralamış, bir de dilini çıkarmış; bununla on bir dirheme aldığını göstermek istemişti. O arada keçi, Bâkil’in koltuğundan kurtulup kaçmıştı. Geniş bilgi için bkz. Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhız, *el-Hayavân*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 2004, I/32; Ebu Muhammed Abdullâh b. Muslim İbn Kuteybe, *l-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey’etu’l-Mısriyye, Kâhire, 1992, s. 608-609; Ebu Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-Ferid*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, H/1404, III/10, IV/279.

⁵⁶ Hitabet ve belagatte Arapların en hatip, en fasih ve en belîğ kişilerindedir. Cahiliye döneminde doğan Sahbân, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmakla birlikte onunla görüşemediği için muhadramundan sayılır. Hitabet, fesahat, belagatiyle meşhur olmuş ve “Arapların hatibi” diye tanınmıştır. O, “Sahbân’dan daha hatip”, “Sahbân’dan daha belîğ”, “Sahbân’dan daha konuşkan” deyimlerine konu olmuştur. Bkz. Câhız, *el-Hayavân*, I/32; İbn Dureyd, *Cemhere*, I/277; el-Askerî, *Cemhere*, I/204, 248; en-Nisâbüri, *Mecma’u’l-Emsâl*, II/357; Kalkaşandî, *Subhu’l-Aşâ*, I/224, 271, 517; XI/360; Ömer Ferrûh, *Târihu’l-Edebi’l-Arabi*, Dâru’l-İlmi li’l-Melâ’în, Beyrût, 1997, I/391.

⁵⁷ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 23.

⁵⁸ Burada bir şiire telmihte bulunulmuştur. Raşid b. Abdirabbih (bazı kaynaklarda Ğavî b. Zalim veya Abbâs b. Mirdâs), hicret öncesi Medin’de şu tabloya şahit olduğunu aktarmıştır: “Ben, bir gün, şafak vaktinde iki tilkinin, Suva’ putunun çevresinde dolaştığını, putun yanı başına bırakılan tüm yiyecekleri yediğini; daha sonra ise onun üzerine çıkarak bevl ettiklerini gördüm.” Gördüğü bu olay üzerine Raşid, şu şiiri inşad etmiştir:

أَرَبُّ يَبُولُ التُّغْلَبَانَ بِرَأْسِهِ... لَقَدْ هَانَ مَنْ بَالَتْ عَلَيْهِ التُّغَالِبُ

“Üzerine tilkilerin bevlettiği şey, Rab olabilir mi?”

Tilkilerin üzerine bevlettiği kimse, aşağılık kimsedir.” Bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Sa’d, *et-Tabâkatu’l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1990, I/234; el-Câhız, *el-Hayavân*, VI/473.

sonunda da vahşi hayvanların acımasız pençeleriyle helak olan kimselere benzetmiştir.⁵⁹

1. 7. Kibir, Şan ve Şöhrete Düşkünlük

Kibir sözcüğü **k-b-r/ر - ب - ك** filinden türemiştir. Aynı kökten türemiş olan **كَبِيرٌ - التَّكْبِيرُ - الْأَسْتِكْبَارُ** kelimeleri de anlam açısından birbirine oldukça yakındır. *Kibir*, insanın kendini beğenmesi; *tekebbür*, kişinin kendini başkasından büyük görmesi;⁶⁰ *istikbar* ise insanın büyüklük taslaması veya öyle arzulamasıdır.⁶¹ Tekebbür besleyene *mutekebbir*⁶²; istikbar edene de *mustekbir* denir.⁶³

Zemahşerî, eserinde insanın, Allah'ın kendisine verdiği boyuna posuna güvenmemesini, insanları küçümseyip onlara burun kıvrımamasını; mal mülküne, makam-mevkiine, çoluk-çocuğuna, atalarına ve aşiretine itimat ederek övünmemesini salık vermektedir. Akabinde ise bugün yerin üstünde tefahür ve tekebbür besleyenlerin, yarın toprak olacaklarını unutmamalarını eklemektedir.⁶⁴

Zemahşerî, “*Sen, şan şöhrete aldırış etme ki insanların ah-u vahından, kin ve adavetinden emin olasın*” şeklinde bir öğütte bulunmuştur. Müellif daha sonra bunu şu şekilde gerekçelendirmiştir: *Çünkü şan şöhret sahibi olan ya haset edilen ya da haset eden; ya kendisine kin beslenen ya da kendisi kin ve düşmanlık besleyendir.*⁶⁵

Zemahşerî, başka bir yerde **مَا هَذَا الْبُرْدُ الْمُدَالُ. وَمَا هَذَا الْحَدُّ الْأَضْعَرُ أَيُّهَا الْعَبْدُ الْمُدَالُ.** “*Ey değersiz adam! Nedir ta yerlere sürünen bu kibirlik elbisesi ve insanları küçümseyip onlardan yüz çevirişin! Sen, ölmeye mahkûmsun; bu aşağılık tavırlarını bırak artık! Sen, kibir taslayıp dururken فَعَلَّ الْقَصَارَ يَدُقُّ أَكْفَانَكَ* belki şimdi manifaturacıdan kefenin satın alınmaktadır”⁶⁶ şeklinde bir uyarıda bulunmaktadır.

Zemahşerî, başka eserlerinde de aynı konulara değinmiş, kimi yerlerde aynı ibarelerle kimi yerlerde ise nüanslar ile değinmiştir. Mesela bazı makâmelerinde “*Ya Ebû'l-Kâsım! Ecelin gelmesi kesin; bütün emellerin gerçekleşmesi ise muhaldir. Hayırlı amel, damla damla; kötüsü ise sel halinde akar.*”⁶⁷

⁵⁹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 31.

⁶⁰ el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, I/74.

⁶¹ İsfahânî, *Mufredât*, s. 697.

⁶² 40/Gâfir, 27, 35; 59/Haşr, 23.

⁶³ 31/Lokmân, 7; 45/Câsiye, 8.

⁶⁴ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 4.

⁶⁵ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 6.

⁶⁶ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 30.

⁶⁷ Zemahşerî, *Makâmât*, s. 23.

“Ya Ebû'l-Kâsım! Dünya, daha seni terk etmeden sen onu terk et! O senden daha yüz çevirmeden, sen ondan yüzünü çevir!”⁶⁸

“Ya Ebû'l-Kâsım! Sen, yaşadığın nice gece gündüzlerin, ömür ağacını nasıl kemirdiğini ve binaları enkaza çevirdiğini gördün.”⁶⁹

1. 8. Yaşlının, Hafif Meşreb Davranması

İhtiyarlık yaşının, saygı gösterilmeye en layık yaş süreci olduğu konusunda bütün insanlık hemfikirdir. Yaşlılık süreci, inkâr edilmesi ve yadsınması mümkün olmayan bir olgudur. Bu olgu, aynı zamanda her doğan insan için potansiyel bir aşamadır. O dönemde insan adeta ikinci kez çocuklaşır. Hatta çocukluktan da öte... Zira çocuklukta, hem biyolojik (güç, kuvvet) hem psikolojik (aklı muvazene, hafıza, olayları analiz etme, vb.) bağlamda artı yönde bir gelişim/tekâmül söz konusu iken, ihtiyarlık olgusu için aynısını söylememiz mümkün değildir. Çocuk, günden güne gençliğe yaklaşırken ihtiyar ise ters istikamette gençlikten uzaklaşmaktadır.

Zemahşerî, insanın yaş evrelerinin “dört merhale” den oluştuğunu belirtmiştir: *Sebâbet/çocukluk; şebâbet/gençlik; kuhûlet/ortayaşlılık; şeyhûhet/yaşlılık* dönemleridir.⁷⁰

Aslında ömrün ilk üç merhalesini aşmış dördüncü merhaleye varan kimse, yaşıyla mütenasip davranmalıdır. O, ne kadar vakur davranırsa, hürmet görecektir; insanların nezdinde müstesna bir yere sahip olacaktır. Aksi takdirde hem fitratı temiz insanların hem Allah'ın katında küçülecektir. Çünkü hafifmeşrep ihtiyarın davranışları, İslâm ahlakının kabul etmediği olgulardandır. İslâm, hürmete şayân ihtiyarın, bir genç gibi *وَشَرُّ كُهُولِكُمْ مَنْ تَشَبَّهَ بِشَبَابِكُمْ* davranmasını olumlu görmemektedir.⁷¹

Ayetler, yaşlılık dönemini *güçlü dönemden sonraki zayıflık*⁷² ve *erzeli'l-umur*⁷³ ifadesiyle ömrün uç noktası olarak nitelemiştir. Hadislerde ise ihtiyarlık, bir taraftan “*tedavisi mümkün olmayan hastalık*”⁷⁴ olarak nitelendi-

⁶⁸ Zemahşerî, *Makâmât*, s. 30.

⁶⁹ Zemahşerî, *Makâmât*, s. 46. Hz. Ali, insanlara büyüklük taslayanlar hakkında “*Dün bir damla su iken, yarın bir leş/kadavra olacak kibirli kişiye hayret ederim*” demiştir. Bkz. Abduh, *age*, s. 708.

⁷⁰ Zemahşerî, *Atvâk*, s.17.

⁷¹ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberâni, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire, 1994, XXII/83; et-Taberâni, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VI/94.

⁷² 30/Rûm, 54.

⁷³ 16/Nahl, 70.

⁷⁴ Ebû Davud, *Tib 1*; Tirmizî, *Tib 2*. “Hz. Ali, kendini nasıl görüyorsun ya Emir'el-mü'minin diye soran birisine şöyle cevap verdi: Varlığı yok olmaya mahkûm, sağlığı bozulan ve güvendiklerinden dolayı sıkıntılara uğrayan kimsenin hali ne olabilir ki?” Bkz. Abduh, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, s.705.

rilirken diğer taraftan da bu hastalığa müptela olanlara saygı göstermeyenler, Hz. Peygamber tarafından “bizden değildir”⁷⁵ diye kınanmıştır.

Zemahşerî, makalede yaşının, kendine acımasını; zira ömrün dördüncü basamağına geldiğini, dolayısıyla dördüncü basamağına ulaşmanın, artık denizin/ölümün kıyısına vardığını vurgulamaktadır.⁷⁶ Zemahşerî, istisnasız, herkesin bu limana uğrayacağını yeminle belirtirken, öncelikle hazırlık yapması gerekenlerin, oraya yaklaşan ihtiyarlar olduğunu eklemektedir.⁷⁷

Müellif, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*'de yukarıdaki ifadeyi pekiştirici mahiyette şunu vurgulamıştır: *حَلَّ الشَّيْبِ بِفَوْدَيْكَ فَحَيِّهَلْ وَنَبَّصَّرْ هَلْ تُدْرِكُ الْمَهْلَ*. “*Ya filan, saçın başın ağardı; artık ahretini kazanacağın yola gir, gözünü dört aç, yoksa fırsatı kaçıracaksın!*”⁷⁸ yetmişine gelmesine rağmen uslanmayan ihtiyarı ise *نَظَرْتُ إِلَيْكَ السُّبُعُونَ وَأَنْتَ سَبْعُ تَصْبِعٍ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ فِي ثَلَاثَةِ تَصْبِعٍ* “*Sen, yetmiş merdiven dayadığın halde, dünyaya hâlâ bir sırtlan/canavar gibi saldırıyorsun!*” şeklinde uyarmıştır.⁷⁹

Zemahşerî, başka bir makalede ise “*Saç sakalın ağardı, dönüşü olmayan bir yola girdin. Yaşın itibarıyla rabbine karşı aslî görevlerini yerine getirmelisin. Ama ben, senin, hâlâ bir genç gibi hareket ettiğini görüyorum. İhtiyarlık, sahibine güzel bir huy ve ahlak kazandırması gerekirken, ne var ki onun sana kazandırdığı ise kibirden, tahassürden, gençliğe özentiden ve hafiflikten başkası olmamıştır. Bakıyorum, kötü ve nahoş şeylere ceylanlar gibi sıcıyor; oyun ve eğlenceye ise susuzluktan dili sarkmış hayvanlar gibi atlıyorsun. Buna karşılık, batıl şeyler, bir fısıltı şeklinde bile söz konusu olduğunda, bir canavarın yavrusundan daha hızlı işitiyor ona koşuyorsun; hak ve hakikat gürlendiğinde ise duyma yeteneğini kaybetmişçesine duymazlıktan geliyorsun.*⁸⁰ *Sen, nefsini ilâhî ölçülere göre eğitmedin, onu kendi haline bıraktın. Artık onu dizginlemenin zamanı geçti. Bu aşamadan sonra ormandaki vahşi dişi aslanı kim sağlayabilir?*” şeklinde hafifmeşrep ihtiyarı, güzel bir mev‘iza ile uyarmıştır.⁸¹

1. 9. Şakalaşmada Haddi Aşma

Cârullâh Zemahşerî, başkasıyla alay etmenin çirkinliğini ele almayı da ihmal etmemiştir. Zemahşerî, bir makalesinde bu konuya değinmiştir. Ona göre

⁷⁵ Tirmizî, *Birr* 15.

⁷⁶ Hz. Ali, yaşlı kimsenin avantajlarına dair şu güzel sözü söylemiştir: “*Altmış yaşına gelen hiçbir insan, yaptığı kötülükler için Allah katında herhangi bir mazeret ileri süremez.*” Abduh, *age*, s. 754.

⁷⁷ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 17.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 66.

⁷⁹ Bkz. Zemahşerî, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ*, s. 51.

⁸⁰ Bu ibare, olduğu gibi *Nevâbiğ'u'l-Kelîm*'de de geçmektedir. Bkz. s. 17.

⁸¹ Zemahşerî, *Atvâk*, s. 27.

karakter olarak ciddiye sahip kimse, yapısıyla zıt olan davranışlar içine girmez. Sağlam görüşlü olan, şaka ve komik şeylere iltifat etmez. Komiklik yapan, nasıl sağlam şahsiyet sahibi olabilir? Komiklik ile ciddiye, birbirine ne kadar da uzak iki şey! “Nice kelimeler vardır ki seni günah deryasında boğar” demiştir.⁸²

SONUÇ

Zemahşerî, muhaddis, müfessir, fakih, mütekellim, şair ve edebiyatçılardan yoğun olduğu bir çevrede yetişmiştir. Kendisi, kelim ve tefsir konusunda birçok muarız tarafından eleştirilmesine rağmen, Arap dili ve edebiyatı hususunda yetkin birisi olarak kabul görmüştür.

Onun, çalışmamıza esas aldığımız ve metodolojik bağlamda birbirine oldukça benzer formatta kaleme aldığı *Atvâku’z-Zeheb fi’l-Mevâ’iz ve’l-Hutab*, *el-Kelîmu’n-Nevabiğ/Nevabiğu’l-Kelîm* ve *Makâmât* adlı eserleri, Arap dili ve belagatinin şaheserleri durumundadır.

Zemahşerî, adı geçen eserlerinde ilim, takva, adalet, iffet, hayâ, tefekkür gibi olumlu nitelikleri överken; riya, sihir, falcılık, kibir, hırs, alay etme, zulüm, gaflet, rüşvet, irtikâb ve namus hamiyetsizliği gibi aşağılık özellikleri belirtmiş; onların failerini yerden yere vurmıştır. Mesela dünyaperest âlimin kalemini fal oklarına benzetmiş; zulmü, atların toynaklarından daha ezici, gökten yağmur ve bereketin yağmasına mani olucu, kıtlık yıllarından daha zarar verici, sellerden daha yıkıcı olarak tavsif etmiştir. Rüşvetle iş gören hâkimi, toplumun katili olarak görmüş, yaşıyla mütenasip davranmayan ihtiyarı ise dünyaya saldıran bir sırtlan/canavar mesabesinde nitelemiştir.

Biz, bu çalışmada sadece Zemahşerî’nin ele aldığı olumsuz özellikleri, yani insanı imha ve ifsad eden faktörleri söz konusu ettik. Onun olumlu gördüğü ve insanı inşa eden olarak nitelediği özellikleri ise başka bir makale çalışmasına bıraktık. Böyle yaparken fıkıhın “*Def’i mefasid, celbi menafi’den evladır/Bir zararın giderilmesi bir yararın temininden daha önemli, daha önceliklidir*” külli kaidesi mucibince hareket ettik.

Söz konusu eserlerde yer alan konular, belli bir sıraya göre tertip edilmiş; adeta eserlere serpiştirilmiştir. Mesela *Atvak*’taki makaleler, Ka’be’de tavaflar arasında yazılmıştır; bu nedenle makaleler arasında bir insicam ve konu bütünlüğü bulunmamaktadır. Kimi konular, müstakil bir makalede işlenmişken, kimisi ise birkaç makalede ele alınmıştır. Örneğin, dünyaya saplanıp kalan hakkında 3, 14, 31, 57, 72, 88, 90, 91, 92, 96 ve 98; kibir ve

⁸² Zemahşerî, *Atvâku’z-Zeheb*, s. 20.

kibirli hakkında 4, 7 ve 74; zalim idareci hakkında 27 ve 32; ilmiyle amel etmeyen âlim hakkında 43, 55 ve 79; haramdan sakınmayanlar hakkında ise 8, 40, 67, 84, 89, 93 ve 100. makaleleri anmamız mümkündür. Zemahşerî, eserini her ne kadar periyodik bir sıralama ile tertip etmemişse de onun derinlikli, uyumlu ve aynı konulara temas ettiği müteferrik makalelerini aynı temalar altında harmanlamaya çalıştık. Aynı şeyler, onun *el-Kelîmu'n-Nevabiğ* ve *Makâmât* adlı eserleri hakkında da söylenebilir.

Zemahşerî, adı geçen her üç eserinde de birçok olumsuz özelliğe değinmiştir. Müellif, vurguladığı özellikleri cinas ve seci gibi edebî sanatlarla müsecca ve müzeyyen hale getirmekle, diğer yazarlardan ayrılmaktadır. Zaten Zemahşerî'nin bu başarısı, onu Arap dili ve belagati sahasında öne çıkarmıştır.

Zemahşerî'nin ele aldığı olumsuz davranışlar, çalışmamızda konu edindiklerimizle sınırlı değildir. Biz, onlardan sadece önemli gördüklerimizi sıraladık.

Son olarak, Zemahşerî'yi, verdiği eserleriyle oldukça mümbit bir alan gördüğümüzü; dolayısıyla onun eserleri hakkında birçok boyuttan ilmî çalışmaların yapılması gerektiği kanaatinde olduğumuzu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abduh**, Muhammed (ö.1905), *Şerhu Nehci'l-Belâga*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1412/1992.
- Abdulkakî**, Muhammed Fuad (ö.1967), *el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Matba'atu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- Ağırbaşı**, Ahmet, *2000 Yılında 2000 Güzel Söz*, İttifak Kültür Serisi, Konya, 2000.
- el-Askerî**, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullâh b. Sehl b. Saîd b. Mehrân, (ö.395/1010), *Cemheretu'l-Emsâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.
- Avâd**, Ahmet Abdu't-Tavvâb, *Atvâku 'z-Zeheb fi 'l-Mevâ'iz ve 'l-Hutab*'in muhakki ki, Dâru'l- Fadîle, Kâhire, ts.
- el-Bezzâr**, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik el-Basrî (ö.292/905), *Musned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medinetu'l-Munevvere, 1988.
- Beyhakî**, Ahmed b. Huseyin b. Ali b. Musa (ö.458/1066), *Şu'abu'l-Îman*, thk. Abdulali Abdulhamid, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1423/2003.
- Buhârî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sâhîhu'l-Buharî*, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, 1979.

- Câhız**, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb (ö.255/869), *el-Hayavân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- Carrel**, Alexis (ö.1944) - **Şeriatî**, Ali (ö.1977), *Dua*, çev. Kerim Güney, Bir Yay. İstanbul, 1983
- Ebü-Dâvûd**, Suleymân b. Eş'as (ö.275/888), *Sunen*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamid, Dâru'l-Fikr, Riyâd, ts.
- Ebu'l-Bekâ**, Eyyûb b. Musa el-Huseynî (ö.1094/1683), *el-Kullîyât Mu'cemun fi'l-Mustlahâti ve'l-Furûk el-Arabiyye*, thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, ts.
- Ferrûh**, Ömer (ö.1982), *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1997.
- Firûzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005.
- İbn Abdurabbih**, Ebu Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed (ö.328/940), *el-İkdu'l-Ferîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, H/1404.
- İbn Dureyd**, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî (ö.321/933), *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'labekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- İbn Fâris**, Ebû'l Huseyin Ahmed (ö.305/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hasan, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 1991.
- İbn Kesîr**, Ebû'l Fidâ İsmâil (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Amman, ts.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim (ö.276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Hey'etu'l-Mısriyye, Kâhire, 1992.
- el-Kalkaşandî**, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö.821/1355), *Subhu'l-Aşâ fi Sma'âti'l-İnşâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- İbn Mâce**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd (ö.279/892), *Sunen*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr**, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, 1300.
- İbn Sa'd**, Ebu Abdullâh Muhammed b. Sa'd (ö.230/835), *et-Tabâkatu'l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.
- İbn Tağriberdî**, Ebu'l-Mehâsin, Cemâluddîn Yûsuf b. Tağriberdî b. Abdullâh el-Atabekî (ö.874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dâru'l-Kutub, Kâhire, ts.
- İbnu'l-Esir**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâhel-Kadî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1987.

- İbnu'l-İmâd**, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed (ö.1089/1678), *Şezarâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Mahmûd Arnaûti, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrût, 1986.
- İbnu'l-Verdî**, Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed (ö.749/1349), *Târihu İbni'l-Verdî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1996.
- İsfahânî**, Rağîb (ö.502/1108), *el-Mufredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, H/1412.
- Makdisî**, Ebu Şâme, Şihâbuddîn Ebu Muhammed Abdurrahman (ö.665/1267), *Kitâbu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Selâhiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002.
- en-Nedîm**, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed (ö.438/1047), *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1997.
- Nisâbü'rî**, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.518/1124), *Mecmau'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.
- en-Nuveyrî**, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvahhâb, (ö.733/1334), *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kâhire, 1423.
- Sarrâc**, Muhammed Ali, *el-Lubâb fî Kavâdi'l-Luğati ve Âlâti'l-Edebi'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Belâğa ve'l-Arûz ve'l-Luğa ve'l-Mesel*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1983.
- Ömer**, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd (ö.1424/2003), *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el-Mu'âsıra*, 'Alemlu'l-Kutub, byy. 2008.
- et-Taberânî**, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/993), *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Târik b. İvazullâh-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hasenî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, ts.
- _____, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire, 1994.
- Tirmizî**, Ebû İsâ Muhammed (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Abdulvahhâb, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1980.
- Uşfûr**, Muhammed Ebû'l-Mehâsin, *Me'âlimu Hadarâti's-Şarki'l-Ednâ el-Kadîm*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, byy. 1987.
- ez-Zebidî**, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet, Dâru'l-Hidâye, Kâhire, ts.
- Zemahşerî**, Ebû'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143), *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûnu'Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.
- _____, *Atvâku 'z-Zeheb fî l-Mevâ'iz ve l-Hutab*, thk. Ahmet Abdu't-Tavvâb Avad, Dâru'l-Fadîle, Kâhire, ts.
- _____, *Makâmât*, thk. Heyet, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- _____, *Nevâbiğu'l-Kelim*, Matba'atu Vâdi'n-Nîl, Kâhire, H/1286.

